

Ewa Garstka

badaczka niezależna

ORCID 0000-0002-7992-1093

DOI <https://doi.org/10.21697/ucs.2021.28.2.04>

POMIĘDZY AKULTURACJĄ A SPOŁECZNYM ZAKOTWICZENIEM – SPOJRZENIE NA WSPÓŁCZESNĄ MIGRACJĘ MŁODYCH POLAKÓW W IRLANDII Z PERSPEKTYWY ICH WYBORÓW ŻYWIENIOWYCH

Between acculturation and social anchoring – a look at the contemporary migration of young Poles in Ireland from the perspective of their food choices

Streszczenie

Młodzi Polacy opuszczający ojczyznę w celach zarobkowych zmuszeni są do mierzenia się z nową rzeczywistością kulturową i społeczną. Poczucie odrębności w nieznanym wcześniej środowisku wpływa na rodzaj posiłków wybieranych przez migrantów, a wzory kulinarne stają się elementem procesu lokalizacji w warunkach postępującego ujednolicenia kulturowego. Niniejszy artykuł przedstawia współczesną migrację młodych Polaków w Irlandii z perspektywy ich wyborów żywieniowych. Jest także próbą przedstawienia dwóch perspektyw – akulturacji oraz „społecznego zakotwiczenia” w kontekście badań nad współczesnymi migracjami. Zwyczaje i praktyki skupione wokół jedzenia, uwikłane w system wzajemnych relacji i interakcji, mają determinujący wpływ na poczucie identyfikacji społeczno-kulturowej danej grupy. Zachowania konsumenckie młodych Polaków w Dublinie łączą się z silnym związkiem migranta z ojczyzną, a stół w sposób metaforyczny staje się elementem pomagającym odnaleźć się w obcej rzeczywistości kraju przyjmującego. Pomiedzy emigrantem a krajem pochodzenia występuje silny związek przejawiający się m.in. w codziennych wyborach żywieniowych. Wzory kulinarne są elementami „zewnętrznyymi” współczesnych tożsamości jednostkowych, społecznych i zbiorowych, a sytuacja migracji podkreśla ich znaczenie w procesie adaptacyjnym.

Słowa kluczowe: migracje, akulturacja, wzory żywieniowe, kultura, społeczne zakotwiczenie

Abstract

Young Poles leaving their homeland to work are forced to „face” a new cultural and social reality. The feeling of separateness in a previously unknown environment affects the type of meals chosen by migrants. Culinary patterns become an element of the localization process in the conditions of progressing cultural unification. This article presents the contemporary migration of young Poles in Ireland from the perspective of their food choices. It is also an attempt to present two perspectives – acculturation and „social anchoring” in the context of research on contemporary migrations. Habits and practices focused on eating, entangled in a system of mutual relations and interactions, have a determining influence on the sense of socio-cultural identification of a given group. The consumer behavior of young Poles in Dublin is associated with a strong relationship between the migrant and his homeland. The table in a metaphorical way becomes an element helping to find oneself in the foreign reality of the host country. There is a strong relationship between the emigrant and the country of origin, which manifests itself in everyday food choices. Culinary patterns are „external” elements of contemporary individual, social and collective identities, and the situation of migration emphasizes their importance in the adaptation process.

Keywords: migrations, acculturation, eating patterns, culture, social anchoring

Wprowadzenie

Współczesne tożsamości młodych Polaków mieszkających poza granicami kraju konstruowane są przez czynniki słabo dotychczas rozpoznane (np. wzory kulinarne uobecniające się niemal we wszystkich aspektach życia ludzkiego). Współczesne typy samoidentyfikacji podlegają ciągłym przeobrażeniom (szczególnie w warunkach postępującej globalizacji), tworząc tym samym elementy tożsamości dwu- oraz wielokulturowej. Dla każdej jednostki podstawą są więzi społeczne oraz dziedzictwo kulturowe, zaś dodatkiem – codzienna obecność w tzw. globalnym supermarkecie kultury (Mathews 2005). Niniejszy artykuł jest próbą spojrzenia na współczesną migrację młodych Polaków w Irlandii z perspektywy ich wyborów żywieniowych. Struktura artykułu opiera się na dwóch orientacjach teoretycznych dotyczących badań nad migracjami – akulturacji oraz tzw. społecznym zakotwiczeniu. Kontakt międzykulturowy (skutkujący m.in. dyfuzją treści kulturowych), opisany przez Ralpa Lintona i zachodzący nieustannie pomiędzy członkami różnych zbiorowości, jawi się jako szczególnie istotny w kontekście procesów migracyjnych. Akulturacja sprzyja absorpcji nowych elementów, np. związanych ze sferą kulinarną, które przekazywane są kolejnej społeczności (Linton 1975). Koncepcja „społecznego zakotwiczenia” kładzie zaś nacisk nie na kulturę gospodarza (jak ma to miejsce w przypadku akulturacji), a na elementy tożsamości migranta, które wyniósł z kraju pochodzenia i stanowią dla niego ważne punkty odniesienia (Grzymała-Kazłowska 2013).

Szczególnie istotna dla podjętych rozważań jest koncepcja Zbigniewa Bokszańskiego, dotycząca kształtowania się tożsamości etnicznej i narodowej w kontekście zachodzących procesów globalizacyjnych i modernizacyjnych (Bokszański 1988, 1989, 2005). Model ten opisuje mechanizm tworzenia i transformacji tożsamości, a także podkreśla rolę relacji z „innym” oraz momentu spotkania z obcym. Zdaniem Bokszańskiego świadomość etniczna nie istnieje bez kontrastu pomiędzy „nami” a „nimi”; nie dysponując wiedzą o innych, grupa nie może posiadać swojej etnicznej tożsamości, gdyż jej konstruowanie ma polegać na poznaniu różnic, które widoczne są dopiero w momencie konfrontacji z nieznanym (Bokszański 2005).

Zaobserwowanie zmian i przeobrażeń zachodzących w środowisku młodych polskich imigrantów w Dublinie możliwe było dzięki przeprowadzeniu badań polegających na jakościowej eksploracji tematyki kulinarnych praktyk migrantów opartej na obserwacji środowiskowej, a także wykorzystaniu technik indywidualnego wywiadu pogłębionego. Postawy rozmówców podkreślają ważność wzorów kulinarnych wyniesionych z domu rodzinnego i środowiska lokalnego, a także wskazują na wpływy ze świata zewnętrznego. Analiza treści wywiadów pogłębionych (ID) umożliwiła poznanie poglądów imigrantów na poruszane tematy związane m.in. ze wzorami konsumpcyjnymi i praktykami kulinarnymi. Przeprowadzone badania podkreślają, że praktyki żywieniowe nie należą wyłącznie do sfery wolnych decyzji człowieka. Oddziaływanie mediów, powszechny dostęp do turystyki wpływają na zmiany obejmujące także wzory konsumpcyjne. Style jedzenia podtrzymują hierarchię klasową, a konsekwencją wspomnianej wielokulturowości może być m.in. omniworyzm, czyli różnorodność wzorów jedzenia, który jest stopniowalny w strukturze społecznej, a zarazem najbardziej rozpowszechniony w warstwach uprzywilejowanych (Domański, Karpiński, Przybysz, Straczuk 2015; Domański 2016).

Podjęte badania dotyczyły młodych Polaków zamieszkujących Dublin i okolice, czyli zbioru jednostek stanowiącego mniejszość względem kultury irlandzkich gospodarzy. Oba porządki kulturowe wzajemnie na siebie wpływają, a wzory kulinarne zostały potraktowane jako centralny element danej kultury, systemu budującego wspólnotę społeczną umożliwiającą kształtowanie tożsamości. Kultury nieustannie zmieniają się i przekształcają w nowe układy, jednak istnieją pewne stałe elementy (np. zróżnicowane formy patriotyzmu lokalnego czy kategoria ojczyzny ideologicznej, która może pojawić się jedynie w określonych warunkach). Kwestie te w pewnym stopniu upodabniają do siebie społeczeństwo polskie i irlandzkie.

Więź społeczna i dziedzictwo krwi w procesie transmisji treści kulturowych

Transmisja treści kulturowych rozpatrywana na dwóch płaszczyznach odwołuje się do modelu homogenicznego – nacisk na więź społeczną i dziedzictwo krwi, oraz heterogenicznego – kształtowanie tożsamości w trakcie codziennej atencji jednostki w globalnym świecie. Pierwszy opisać można z perspektywy koncepcji Stanisława Ossowskiego (Ossowski 1966) podkreślającej, że dziedziczenie kultury nie zachodzi poprzez geny

(biologicznie), ale polega na uczeniu się przez jednostki reakcji zgodnych z normami przyjętymi w danym społeczeństwie. Społeczna więź (etniczna oraz narodowa) jest wynikiem przekonań i ma charakter świadomościowy, a nie wrodzony, a społeczności podzielające wyobrażenie o wspólnym pochodzeniu swoich członków cechują się trwałością emocjonalnych powiązań (wiara we „wspólność krwi”). Dziedziczenie odbywa się zatem na płaszczyźnie biologicznej i kulturowej, a to, co wyróżnia tę drugą, to jej podstawowa właściwość – przejmowanie cech zachodzi poprzez społeczny kontakt. Myśl Ossowskiego tworzy zatem jedną z możliwych ram interpretacyjnych dla związanych z jedzeniem zachowań migrantów.

Zachodzący nieustannie społeczny kontakt pomiędzy członkami różnych zbiorowości jest szczególnie istotny w kontekście badanych procesów migracyjnych. Zaspokajając własne potrzeby, jednostka uczy się sposobów postępowania, które obejmują wymogi życia społecznego i stanowią element kultury (rozumianej jako agregat wzorów) (Linton 1975). Uczenie to odbywa się w toku całego życia (m.in. podczas procesu socjalizacji) i pozwala poznać normy i wzory społeczne charakterystyczne dla danego społeczeństwa. Absorpcja nowych elementów możliwa jest, zdaniem Ralpa Lintona, dzięki dyfuzji, która umożliwia przekaz treści kulturowych z jednego społeczeństwa do drugiego (np. powiązane ze sferą kulinarną zwyczaje i praktyki przekazywane kolejnej społeczności, m.in. międzynarodowa kariera francuskiego wina, włoskiej pizzy czy tureckiego kebabu). Akulturacja, związana m.in. z sytuacją migracji, sprzyja dyfuzji, ale i w pewien sposób przeciwstawia się jej.

Duża popularność polskich sklepów oraz „instytucji kulinarnych” w Irlandii wskazuje na niestabnące zainteresowanie rodowitymi produktami kojarzonymi z krajem pochodzenia. Perspektywa antropologiczna zakłada, iż działania skupione wokół pożywienia są nośnikami znaczeń oraz uniwersalnym medium uwiadaczającym kulturowe praktyki i ich zmiany. W rodzaju pokarmu można odnaleźć uwikłania etniczne oraz kulturowe, a sposobie jego przyrządzania i konsumowania – podstawy rytuałów, spotkań towarzyskich, a także instytucji oraz stowarzyszeń. Polscy imigranci chętnie deklarują korzystanie z oferty rodzimych instytucji kulinarnych na obczyźnie (sklepy spożywcze, hurtownie, polskie półki w dyskontach, prywatna sprzedaż produktów żywnościowych w Internecie), co wynika z ich silnego związku z krajem pochodzenia, a także z relatywnie niskiego stopnia akulturacji w nowym środowisku. Internetowy handel tradycyjnymi potrawami świątecznymi możliwy jest m.in. dzięki kapitałowi społecznemu będącemu w dyspozycji migrantów. Młodzi ludzie bardzo często deklarują korzystanie nie tylko z rodzimych punktów gastronomicznych, ale także mediów, punktów usługowych czy pomocy wykwalifikowanych pracowników fizycznych. Silnie rozbudowana sieć organizacji imigranckich hamuje jednak proces dyfuzji kulturowej oraz akulturacji Polonii.

Wzory żywieniowe kształtowane w zglobalizowanym świecie

Kolejną ramę interpretacyjną niniejszego artykułu stanowi model heterogeniczny odwołujący się m.in. do perspektywy supermarketu kulturowego Gordona Mathewsa (Mathews 2007) oraz kultury konsumpcyjnej korespondującej z postmodernistyczną ideą autonomiczności jednostki i jej „uwolnieniem” od ograniczeń tradycji. Stworzona przez Zygmunta Baumana typologia czterech wzorów tożsamościowych jest zbieżna w wielu kwestiach z pomysłem G. Mathewsa (np. turystyki konsumpcyjnej, której bliżej do zakupów niż podróżowania) (Bauman 2009). Turysta dąży do wzbogacenia skarbcza swoich doznań i kolekcjonuje wrażenia (w podobny sposób zachowuje się ponowoczesny włóczęga), spacerowicz stanowi metaforę współczesnego konsumenta, zaś obraz tożsamości gracza dopełnia nuta ryzyka, widoczna w zachowaniu.

Znajdująca się w nowym środowisku jednostka z początku przywołuje znane z kraju pochodzenia zwyczaje i praktyki. Sytuacja spotkania międzykulturowego sprzyja jednak odchodzeniu od wzorców rodzinnych na rzecz nowych i nieznanych wcześniej. Od stopnia „wejścia” imigranta w kulturę gospodarzy zależy, w jaki sposób będzie on korzystał z odkrytych produktów (Budyta-Budzyńska 2011). Kulinarna ekspresja, w której dominują zglobalizowane trendy lub lokalne wpływy, może wyrażać tożsamość kulturową jednostki. Badani emigranci są bardziej świadomi wyboru pewnych elementów kuchni narodowej, coraz częściej otwierają się na inne oferty, takie jak kuchnia hybrydalna, patchworkowa. Środowisko przyjmujące wpływa zatem na ich wybory żywieniowe, które ulegają procesowi dyfuzji kulturowej. Przykładem hybrydy kulinarnej może być „polski kebab” pojawiający się we wspomnieniach wielu rozmówców, będący daniem, za którym obok bigosu

i gołąbków tęsknią na emigracji najbardziej. Potrawa ta, choć nie ma polskiego rodowodu, poprzez nadanie jej rodzimej specyfiki zyskuje we wspomnieniach imigrantów. Młodzi ludzie, mierząc się z nową sytuacją wynikającą ze zmiany miejsca zamieszkania, szczególnym sentymentem darzą te dania, które kojarzą im się z domem rodzinnym, czasem młodości i zabawy oraz bliskimi i kochanymi osobami, za którymi tęsknią.

Kultura kulinarna jest tworem niezwykle złożonym, zróżnicowanym i ulegającym ciągłym przeobrażeniom. Takiej sytuacji sprzyja np. dążenie do doświadczania nowych doznań, a co za tym idzie – podróżowania czy migracji, w trakcie której zachodzą zmiany w ramach tożsamości jednostkowej, zbiorowej czy grupowej. Ostatecznie to nawyki wyniesione z domu (proces socjalizacji pierwotnej) odwołują się do wzorów stanowiących bazę dla członków patchworkowego społeczeństwa, rozdartego pomiędzy tym, co rodzime, a tym, co globalne. Praktyki kulinarne są płaszczyzną transgresji międzykulturowej migrantów, którzy za ich sprawą z jednej strony pozostają w tradycji kraju pochodzenia, z drugiej zaś wkraczają w nowe środowisko kraju przyjmującego.

Praktyki jedzeniowe widziane z perspektywy procesu akulturacji i „społecznego zakotwiczenia”

Praktyki związane z pożywieniem są elementem kultury każdego społeczeństwa podlegającym transmisji pokoleniowej. Zwyczaje dotyczące przygotowywania i konsumowania posiłków imigrantów są silnie osadzone wokół tradycji związanej z socjalizacją rodzinną i krajem pochodzenia, co potwierdza się w deklaracjach rozmówców, dotyczących celebrowania świąt rodzinnych i religijnych. Spożywane rutynowo posiłki charakteryzuje natomiast dwu- i wielokulturowość, czego przykładem może być wspomniany „polski kebab”. Większej akceptacji kuchni hybrydalnej sprzyjają także niektóre cechy społeczno-demograficzne rozmówców (m.in. dłuższy czas pobytu na emigracji, wyższy status społeczno-ekonomiczny oraz posiadanie własnej rodziny). Kształtują one również wzory poznawcze i emocjonalne oraz praktyki kulinarne w warunkach emigracji. Osoby pracujące fizycznie wykazują np. większą ciągłość wzorów kulinarnych związanych z krajem, z którego emigrują. Wiąże się to z koniecznością ochrony przed zbyt szybką adaptacją do nowych warunków w celu uniknięcia szoku czy traumy kulturowej. Kwestie związku z tradycją podtrzymywaną poprzez kontakty z krajem pochodzenia często artykułowane były przez kobiety posiadające własne rodziny. Osoby o dłuższym stażu emigracyjnym, lepiej wykształcone, o wyższym statusie społeczno-ekonomicznym są bardziej otwarte na urozmaicanie swoich praktyk kulinarnych, co objawia się nie tylko korzystaniem z kuchni irlandzkiej, ale i eksperymentowaniem z ofertami globalnymi, pochodzącymi z innych krajów europejskich (kuchnia włoska) czy potrawami o rodowodzie azjatyckim. W tym obszarze znaczenie mają zarówno elementy stylu życia podpatrywane u reprezentantów grup odniesienia (będących przedmiotem aspiracji), jak i intensywność interakcji społecznych w gronie przyjaciół, sąsiadów czy współpracowników.

Wzory wyniesione z domu rodzinnego silnie wpływają na współczesne wybory żywieniowe migrantów, co z kolei może sprzyjać obniżeniu skuteczności przystosowania się migranta do nowego środowiska. Znane z kraju pochodzenia praktyki kulinarne są jednym z czynników pozwalających osadzić się imigrantowi w obcej rzeczywistości. Pożywienie oraz wykonywane z nim czynności są istotną kategorią, która kreśli linie demarkacyjne pomiędzy „swoim” a „obcym”. Dzięki nim możliwe jest także określenie własnej tożsamości w warunkach kontaktu międzykulturowego. Jest to proces dynamiczny (podatny na wpływy z zewnątrz), ale też odwołuje się do trwałości i stałości (kwestia dziedziczenia wzorów kulturowych). Wzorzec ten jest ważny w przebiegu procesów adaptacyjnych imigrantów, zwłaszcza w perspektywie społecznego „zakotwiczenia”. Zinternalizowane w dzieciństwie wzory kulinarne, podobnie jak te dostępne w nowym środowisku, mają istotne znaczenie w stabilizowaniu tożsamości jednostkowej i zbiorowej, a także w procesie ich przebudowy opartej na nowych rodzajach interakcji społecznych (miejsce pracy, krąg przyjacielsko-koleżeński). Wzory kulinarne są rodzajem kotwicy, która wiąże młodych Polaków z krajem pochodzenia, a także z kulturą państwa przyjmującego. Imigranci spożywający potrawy złożone ze składników pochodzących z różnych kultur nie zapominają o znanych z domu rodzinnych zwyczajach żywieniowych (np. podczas świąt).

Efektom takiego sposobu życia jest modyfikacja tożsamości jednostkowych młodych ludzi. Wzory kulinarne podzielane przez młodych Polaków mieszkających w Irlandii są istotnym elementem społecznego

„zakotwiczenia”, ponieważ wiążą ich z kulturą kraju pochodzenia. Rozpatrywanie praktyk jedzeniowych z perspektywy procesu akulturacji zwraca przede wszystkim uwagę na kontekst kraju przyjmującego, a zatem jego potencjał do modyfikacji, niekiedy „pochłaniania” kultury przybyszy. Koncepcja „zakotwiczenia” przeciwnie – zwraca uwagę także na kulturę pochodzenia i pełnione, np. przez wzory kulinarne, funkcje stabilizacyjne w początkowym okresie imigracji. Kotwice te tkwią w relacjach społecznych oraz w kulturze i pomagają człowiekowi odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Z jednej strony są pomocne przy utrzymywaniu kontaktu z rodzimą kulturą (np. pielęgnowanie tradycji kulinarnych podczas świąt, tradycja niedzielnego obiadu, „polski kebab”, korzystanie z polskich sklepów itp.), z drugiej jednak ułatwiają integrację z krajem przyjmującym (np. wplatanie zagranicznych dań w polskie menu, korzystanie z irlandzkich restauracji).

Podsumowanie

Jedzenie jako zjawisko, poza wymiarem biologicznym, bywa też zaangażowane w liczne dyskursy – antropologiczne, społeczne, polityczne, religijne itp. Przeprowadzone badania wskazują także na znaczenie wzorów kulinarnych w projektach współczesnych tożsamości młodych migrantów. Przystosowane w procesie socjalizacji pierwotnej zwyczaje kulinarne są kultywowane w środowisku imigracyjnym, ulegają jednak pewnym modyfikacjom. Globalizacja jest wszakże procesem wpływającym na funkcjonowanie poszczególnych kultur (a także kultury kulinarnej), jednak pozwala ona również na swoiste, lokalne modyfikacje. Dzięki nim powstają hybrydy kulturowe (kulinarne) związane z mieszaniami odmiennych wzorów (żywieniowych) oraz płynnym kształtowaniem współczesnych tożsamości. Istotną cechą środowiska imigranckiego jest tęsknota za „smakami” znanymi z kraju pochodzenia, która wynika z potrzeby osadzenia się w konkretnej i zarazem odmiennej rzeczywistości kulturowej. Jedzenie umożliwia więc kulturowe samookreślenie odnawiające się m.in. poprzez kultywowanie tradycji znanych z domu rodzinnego i społeczności lokalnej.

Mającą klasyczny, antropologiczny rodowód kategoria akulturacji nie w pełni może mieć zastosowanie w nowych warunkach migracyjnych. Konieczny jest zwrot ku nowym koncepcjom, np. „społecznego zakotwiczenia”. Taka orientacja jest niezwykle przydatna w kontekście badań prowadzonych w środowisku imigrantów, gdyż spaja problematykę adaptacji, tożsamości i integracji w ważnym dla nich okresie przejściowym. Umożliwia także uchwycenie złożoności zjawiska migracji młodych ludzi we współczesnym świecie, konstruujących swą tożsamość w środowisku dużego zróżnicowania kulturowego, narodowego oraz etnicznego. Perspektywa „społecznego zakotwiczenia” jawi się jako szczególnie inspirująca dla badań dotyczących procesów adaptacyjnych oraz ruchów migracyjnych także w kontekście wzorów żywieniowych, które stanowią dla migrantów istotne punkty odniesienia.

Bibliografia

- Bauman Z. (1994), *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Warszawa: Instytut Kultury.
- Bauman Z. (1997), *Globalizacja, czyli komu globalizacja, a komu lokalizacja*. „Studia Socjologiczne” 3: 53–69.
- Bauman Z. (2000), *Globalizacja: i co z tego dla ludzi wynika*, tłum. E. Klekot. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bauman Z. (2007), *Konsumenci w społeczeństwie konsumentów*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Bauman Z. (2009), *Konsumowanie życia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bauman Z. (2000), *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bera R. (2012), *Dystans społeczny wobec innych narodowości i religii* [w:] M. Chodkowska, S. Byra (red.), *Dystans społeczny w teorii i praktyce pedagogicznej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 57.
- Bera R., Korczyński M. (2012), *Dystans społeczny emigrantów polskich wobec „obcych” i „innych”*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bokszański Z. (2005), *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bokszański Z. (1989), *Tożsamość – interakcja – grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie teorii socjologicznej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Bokszański Z. (1988), *Tożsamość jednostki*. „Kultura i Społeczeństwo” t. 32, 2: 3–17.

- Braudel F. (1999), *Historia i trwanie*, tłum. B. Geremek. Warszawa: Czytelnik.
- Budyta-Budzyńska M. (2011), *Adaptacja, integracja, asymilacja – próba ujęcia teoretycznego* [w:] Budyta-Burzyńska M. (red.), *Integracja czy asymilacja? Polscy imigranci w Islandii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar: 44–65.
- Domański H. (2016), *Omniworyzm jedzenia i stratyfikacja społeczna*. „Studia Socjologiczne”, 2(221): 123–143.
- Domański H., Karpiński Z., Przybysz D., Straczuk J. (2015), *Wzory jedzenia a struktura społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Grzymała-Kazłowska A. (2013), *Ku socjologii mobilnego społeczeństwa? Rozwój nowych koncepcji migracji i integracji a socjologia*. „Studia Socjologiczne”, 3(210): 31–52.
- Grzymała-Kazłowska A. (2013), *Zarys koncepcji społecznego zakotwiczenia. Inne spojrzenie na tożsamość, integrację i adaptację imigrantów*. „Kultura i Społeczeństwo”, 3: 45–60.
- Grzymała-Moszczyńska H., Kwiatkowska A., Roszak J. (red.) (2010), *Drogi i rozdroża. Migracje Polaków w Unii Europejskiej po 1 maja 2004 roku. Analiza psychologiczno-socjologiczna*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Linton R. (1975), *Kulturowe podstawy osobowości*, tłum. A. Jasińska-Kania. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mathews G. (2005), *Supermarket kultury*, tłum. E. Klekot. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ossowski S. (1966), *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*. Warszawa: PWN.